

УДК [378.4.016:7]"18/19":7.071.1-021.414
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.03.690>

РОЛЬ ПРОФЕСІЙНИХ МАЙСТРІВ У ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВІЙ ОСВІТІ

Алла ДЯЧЕНКО

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4496-5931>

кандидатка педагогічних наук,
доцентка кафедри промислового дизайну
та комп'ютерних технологій,

в. о. декана факультету декоративно-прикладного мистецтва,
Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва
і дизайну імені Михайла Бойчука,
вул. М. Бойчука (Кіквідзе), 32, 01014, м. Київ, Україна,
e-mail: alla.diachenko0107@gmail.com

Мета дослідження — визначити роль професійних майстрів у створенні художньо-промислових шкіл у кінці XIX — на початку XX століття. Окреслити їх внесок у становлення та розвиток цих навчальних закладів. Окреслено діяльність В.К. Розвадовського як засновника на теренах Правобережної України в 1905 р. художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському. Звернено увагу, що завдяки пересувним Народним виставкам картин В. Розвадовському та його однодумцям вдалося закласти основу для заснування й розгортання діяльності Кам'янець-Подільських рисувальних класів із керамічним відділенням. Розкрито, що з 1916 по 1933 рр. майстерню очолив Володимир Гагенмейстер, за сприяння якого було створено власне видавництво — літографічну майстерню, де виготовляли альбоми, збірки, буклети, листівки. Акцентовано, що О.Г. Сластьон, працюючи викладачем малювання в Миргородській художньо-промисловій школі, багато сили й енергії віддав підготовці кваліфікованих спеціалістів.

Дослідити роль професійних митців у становленні художньо-професійної освіти кінця XIX — початку XX ст., особливо впровадження їх досвіду та модерних технологій, апробації різних організаційних форм діяльності, які зорієнтовані на суспільні запити в розвитку тих чи інших видів художніх виробів, є актуальним питанням. Новизна праці полягає у висвітленні особистостей професійних майстрів, їх внесок у художньо-професійну освіту того часу.

Методологічну основу праці становлять принципи об'єктивності та історизму.

Ключові слова: художньо-промислова школа, В. Розвадовський, М. Роот, В. Гагенмейстер, О. Сластьон, П. Дубинський, О. Статива, майстри петриківського розпису.

Alla DYACHENKO

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4496-5931>

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Department of Industrial Design and Computer Technologies, Acting Dean of the Faculty of Decorative and Applied Arts, Kyiv State Institute of Decorative Art And Design Named by M. Boychuk, 32, M. Boichuka (Kikvidze) St., 01014, Kyiv, Ukraine, e-mail: alla.diachenko0107@gmail.com

THE ROLE OF PROFESSIONAL CRAFTSMEN IN ART AND INDUSTRIAL EDUCATION

The article describes the contribution of professional masters to the formation of artistic and industrial education in the late XIX and early XX centuries. The activity of V. Rozvadovskiy as the founder of the art and industrial school in Kamianets-Podilskiy in 1905 on the territory of Right-Bank Ukraine is also discussed. Thanks to the traveling national exhibitions of paintings, Viacheslav Rozvadovskiy and his associates managed to lay the foundation for the establishment and development of Kamianets-Podilskiy drawing classes with a ceramic department. In 1908, this school was renamed into an artistic and industrial training workshop, and Mykola Root was appointed as its head. He attached particular importance to the study of special subjects and practice. From 1916 to 1933, the workshop was headed by Volodymyr Hagenmeister, who created his own publishing house, a lithographic workshop. The workshop produced albums, collections, booklets, and postcards. Opanas Slasten worked as a teacher of drawing at the Myrhorod Art and Industrial School, and devoted a lot of energy and effort to training qualified specialists. During his many years of teaching, he trained many artists and ceramists, and was engaged in artistic painting on ceramics. Pavlo Andriiovych Dubynskiy, a graduate of the Myrhorod Art and Industrial School, headed a pottery school in the village of Makariv Yar, Novosvitlivskiy district, Luhansk region, which was opened in 1927 on the initiative of the District Inspectorate of Public Education. Pavlo Dubynskiy organized the educational process, and his students were active participants in all the production processes of pottery. Oleksandr Statyva, Tetiana Pata, and Marfa Tymchenko devoted their activities to Petrykivka painting, and they worked in art institutions. They developed methods of painting porcelain and wood products, prepared sketches of designs for fabrics together with other Petrykivka craftsmen. A galaxy of artists and educators of the late nineteenth and early twentieth centuries made a significant contribution to the development of artistic and professional schools in Ukraine. Their activities were aimed at satisfying the interests and requests of students, mastering certain skills and knowledge.

Keywords: art and industrial school, V. Rozvadovskiy, M. Root, V. Hagenmeister, O. Slasten, P. Dubynskiy, O. Statyva, Petrykivka painting masters.

Вступ. Вагому роль у формуванні та розвитку художньо-промислових закладів відіграють професійні майстри, які, використовуючи свій творчий потенціал, організаційні уміння, у тісній співпраці з митцями й педагогами, звертаються до освоєння етнокультурної спадщини, збагачення традиційної матеріальної культури в освітніх осередках. У цьому контексті доречно розглянути практичну діяльність професійних майстрів, школи яких є яскравим прикладом синтезу найкращих класичних традицій та авангардного мислення.

Історіографія проблеми характеризується значною кількістю наукових видань, науково-популярних статей та інформаційних повідомлень у пресі, в електронних ресурсах щодо становлення й розвитку художньо-промислової освіти в Україні. Так, дослідниця Л. Синишин висвітлює наукову проблему поступу художньо-промислової освіти Галичини як культурно-освітнього феномену в руслі якісних соціально-економічних і культурних зрушень у 1876—1939 рр. [1].

Мистецтвознавиця О. Гулейкова охарактеризувала зміст, організаційні основи художньо-промислової освіти в культурно-освітніх осередках Єлисаветграда [2]. Науковець Р. Шмагало висвітлює історичний шлях Львівської художньо-промислової школи від 1876 р. її заснування до 1944 р., де визначаються головні досягнення та етапи розвитку. Уперше зібрано імена найголовніших відомих митців — випускників школи, статистичні відомості різних років про національний склад учнів. Наголошується на значенні Львівської художньо-промислової школи для розвитку національної та світової мистецької освіти як бази для створення академії мистецтв [3, с. 9—25].

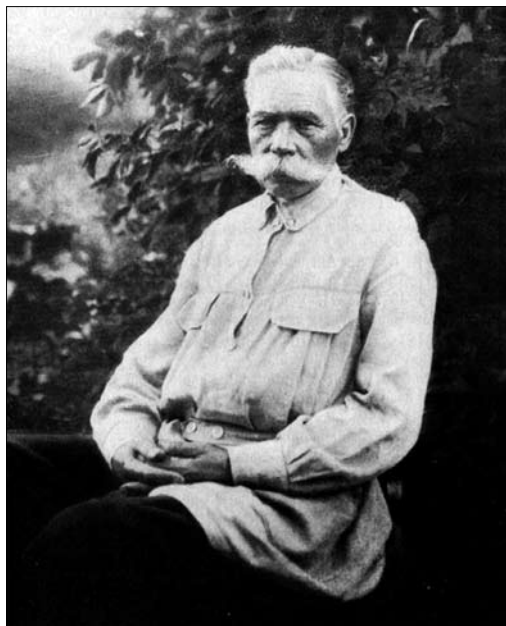
Комплексно вивчає способи передачі професійних гончарських знань Л. Овчаренко й з'ясовує визначальну роль гончарних навчальних закладів у творчому розвитку українського традиційного гончарства [4].

Основні напрями діяльності, місце та роль педагогів керамістів Миргородської школи кераміки, етапи розвитку керамічного осередку, типологічні риси розпису, формально-стильові прийоми, властиві кераміці цього закладу, розкриває вчений О. Шолуха [5, с. 344—354].

Актуальним є дослідити роль професійних митців у становленні художньо-професійної освіти кінця

XIX — початку XX століття, особливо впровадження їхнього досвіду та модерних технологій, апробації різних організаційних форм діяльності, які зорієнтовані на суспільні запити в розвитку тих чи інших видів художніх виробів. *Новизна* цієї праці полягає у висвітленні особистостей професійних майстрів і їхній внесок у художньо-професійну освіту того часу. *Мета дослідження* — визначити роль професійних майстрів у створенні художньо-промислових шкіл у кінці XIX — початку XX століття. Окреслити їх внесок у становленні та розвиткові цих навчальних закладів. *Методологічну основу* праці становлять принципи об'єктивності та історизму.

Основна частина. У кінці XIX — на початку XX ст. художньо-промислові школи існували в багатьох місцях України. На теренах Правобережної України з 1905 по 1933 рр. розпочала свою діяльність художньо-промислова школа в Кам'янець-Подільському, засновником якої є видатний художник, педагог, популяризатор українського народного мистецтва В'ячеслав Костянтинівич Розвадовський. Серед плеяди митців, які увійшли в історію України, йому належить особливе місце. Він народився в Одесі, навчався в Одеській рисувальній школі, згодом успішно закінчив відділення живопису й скульптури Вищого художнього училища при Імператорській академії мистецтв. Отримавши звання художника та право викладати малюнок у навчальних закладах, В. Розвадовський ініціював організацію пересувної Народної виставки картин у селах та містечках українських губерній. Завдяки пересувним Народним виставкам картин, В'ячеславу Розвадовському та його однодумцям вдалося закласти основу для заснування й розгортання діяльності Кам'янець-Подільських рисувальних класів. Він запровадив шкільну форму — подільський народний одяг. Згодом було створено керамічне відділення, що базувалося на зразках подільської кераміки, де починають виготовляти художні керамічні вироби. І цим було покладено початок гончарному шкільництву в Кам'янці-Подільському. Художник зрушив глибу чиновницької байдужості до художнього просвітництва селян і об'єднав навколо цієї потужної й нелегкої справи різні установи та громадські організації, активізував благодійників. Він довів, що селяни свідомо сприймають мистецтво, цікавляться ним, прагнуть до нього, прикрашаючи свої оселі поділь-

Іл. 1. О.Г. Сластьон. Фото, 1929

Іл. 2. О.Г. Сластьон серед учнів Миргородської художньо-промислової школи імені М.В. Гоголя. Фото, 1908

ськими глиняними, тканими, вишитими, різьбленими чи плетеними виробами, витинанками та настінними розписами. Виставки підтвердили готовність кустарів до засвоєння новітніх спеціальних фахових знань, які надали б змогу адаптуватися до вимог тодішнього ринку й задовольнити самі вишукані запити. Потрібно було лише створити такий художній навчальний заклад, який би втілював ці знання в кустарне виробництво й 1905 року такий заклад було відкрито [6, с. 56].

У 1908 році цю школу було перейменовано на художньо-промислово навчальну майстерню, завідувачем якої призначено Миколу Федоровича Роота, який навчався в Петербурзькій академії мистецтв та на педагогічних курсах, удосконалював майстерність

у Франції, викладав малювання в Єревані та Ревелі. За керівництвом М. Роота в майстерні особливого значення надавали вивченню спеціальних предметів, як-от: малювання, технічне креслення, ліпка. Практична підготовка посідала вагоме місце у виробничому процесі лабораторії та керамічному цеху, де було п'ять пічок для випалювання керамічних виробів і сушарка. Серед талановитих випускників школи є Кость Широцький — український мистецтвознавець, літературознавець, фольклорист і педагог; Володимир Січинський — український архітектор, графік і мистецтвознавець.

З 1916 по 1933 рр. майстерню очолював Володимир Гагенмейстер, який навчався в Петербурзькій академії мистецтв та на педагогічних курсах, удосконалював свої знання у Франції, мав досвід викладання в Єревані та Ревелі. Під керівництвом В. Гагенмейстера художні майстерні перейменовано на художньо-промислово школу, відкрито нові відділення, створено міцний і дружний колектив педагогів. У закладі значну увагу приділяли поглибленому вивченню спеціальних художніх предметів: рисунка, акварельного живопису, творчого рисування, ліплення, технології керамічної справи й декорування керамічних виробів, виробництву орнаментальних виробів, килимарства, вишивання на основі подільських мотивів. В. Гагенмейстер досліджував українську культуру, народномистецьку спадщину подільського краю. Організовував викладачів й учнів подорожувати по селах Поділля, збирати етнографічні матеріали, робити замальовки розписів, виявляти народних умільців, досліджувати українську культуру, народномистецьку спадщину краю, при школі заснував художній музей. Серед учнів В. Гагенмейстера був український художник-графік Василь Трохимович Артеменко. Разом з викладачами й учнями В. Гагенмейстером було створено власне видавництво — це літографічна майстерня, де виготовляли альбоми, збірки, буклети, листівки [7]. Видавництво художньої школи випустило 127 мистецьких видань, з них 87 В. Гагенмейстером. На жаль, видання мали невеликі тиражі: 50—100 й лише в кількох випадках 200—500 примірників, тому це бібліографічна рідкість [8]. Нині серед видань, присвячених розпису, відомі праці В. Гагенмейстера «Настінні розписи Кам'янецьчини. Матеріали до вивчення українського селянського мистецтва 1917—1927 років» [9].

Широко відомий в Україні та за її межами мистецько-керамічний навчальний заклад, який відкрив свої двері 1 (13) листопада 1896 року. Він мав назву Миргородська художньо-промислова школа, де працювали визнані майстри українського мистецтва: О. Сластьон, І. Українець, В. Кричевський, Ф. Красицький та ін. Свої знання і вміння вони передали вихованцям, що працювали на багатьох керамічних заводах не тільки України, а й за її межами. О. Сластьон багато сили й енергії віддав підготовці кваліфікованих спеціалістів. За свою багаторічну педагогічну діяльність він виростив багатьох художників і керамістів. Опанас Георгійович Сластьон і сам займався художнім розписом на кераміці. Так, у грудні 1903 року газета «Полтавський вестник» писала, що багато предметів на губернській виставці «зроблені не учнями, а належать мистецтву виконуючого обов'язки директора О. Сластьону» Багатим досвідом О. Сластьон ділився зі своїми учнями. Вдячні вихованці Опанаса Георгійовича ще й досі пам'ятають про щедрість душі вчителя, який запрошував молодих вихованців до себе додому і давав їм рецепти з фаянсу, майоліки, порцеляни. За сприяння О. Сластьона введення орнаментики в навчальний процес школи позначилося на поліпшенні якості учнівських робіт. 1908 року редакція одного з журналів писала: «...У школі сталося багато перемін. Немало зроблено по перетворенню української орнаментики на навчання. Тепер вона не з якоюсь «контрабандою», а посідає належне місце». На міжнародних виставках вироби Миргородської керамічної школи одержували загальне визнання [10, с. 344—354] (іл. 1, 2).

Федір Кричевський як художник і педагог зробив вагомий внесок у розвиток Миргородської художньо-промислової школи. Вихованець реалістичної школи, якій були притаманні міцне знання рисунка, кольору, класичність побудови композиції, монументально-епічне трактування образів, він ніколи не був гострим противником новітніх течій і напрямів, які заповнили мистецтво у 20-х роках. Він витворив свій власний стиль викладання й багато українських майстрів зобов'язані йому своїм творчим зростанням. З 1914 року Ф. Кричевського призначено директором Київського художнього училища. Учнями його в різний час були відомі українські митці, як-от: Сергій Григор'єв, Віктор Костецький, Гри-

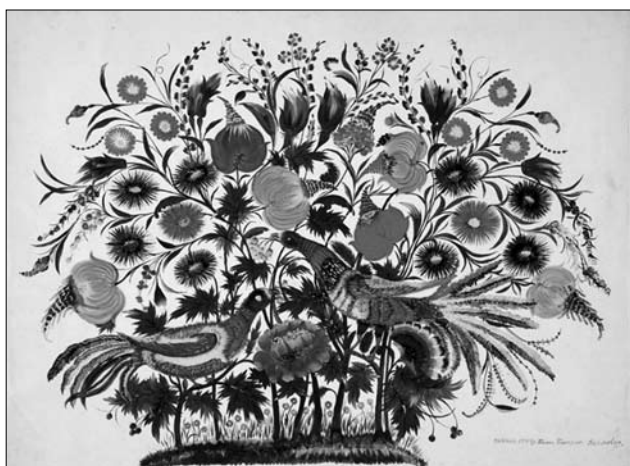
Іл. 3. Викладачі та учні I-го курсу Макарово-Ярівської керамічної кустарно-промислової школи — стоять позаду, зліва направо: Михайло Олександрович Антифеев, Віра Черновська, Павло Андрійович Дубинський, Іван Якович Петров, Михайло Іванович Кирячок (?); другий ряд, зліва направо) Циганок, Лідія Петрівна Трегубова, Валентина Федорівна Васильєва, Віра Гайворонська, Григорій Щербак; (сидять третій ряд, зліва направо) Ілля Шабинський, Ілля Гайворонський, Іван Іванович Шкурко, Микола Павлович Звіряка, Безуглий; Іларіон Алеко, Кушнір, Іван Сябро, Микола Краснопівцев, невідомий службовець, Кононенко. Макарів Яр (нині с. Пархоменко), Луганщина. 1929. Автор фото невідомий. Приватний архів Олександри Трегубової (Луганськ). Копія — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

горій Меліхов, Тетяна Яблонська, Сергій Отрощенко. Змалку, живучи серед народу і народної творчості, Ф. Кричевський протягом цілого життя був її популяризатором.

Гончарну школу в селі Макарів Яр Новосвітлівського району Луганської округи було відкрито 1927 року за ініціативою Окружної інспектури народної освіти. Метою її заснування декларувалася підготовка кваліфікованих робітників для гончарної кустарної промисловості в галузях самостійного артільно-кооперативного кустарництва. Очолив школу Павло Андрійович Дубинський — випускник Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя. Завдяки його енергійності та наполегливості спочатку вдалося налагодити викладання загальноосвітніх дисциплін, залучаючи до цього вчителів існуючої в селі чотирирічної школи соціального виховання. У 1928 році Президія РВК констатувала, «що єдина в Новосвітлівському районі профшкола з боку природного оточення та територіального розташування має всі дані для свого подальшого розвитку та здійснення покладених на цю школу за-

Іл. 4. Т. Пата. Декоративне панно

Іл. 5. Т. Пата. Декоративне панно

вданих і як керамічна вже набрала авторитетності серед широких кіл селянства, що свідчить про загалом правильний підхід школи до широких мас селянства та задовольняючу організаційну роботу школи» [4]. Досягнення мети діяльності Макарово-Ярівської керамічної кустарно-промислової школи було б неможливим без висококваліфікованих викладачів-фахівців гончарної справи. Ініціатива у формуванні штатів закладу повною мірою належала Павлу Дубинському, який поступово сформував колектив однодумців (іл. 3).

Павло Дубинський організував навчально-виховний процес у такий спосіб, щоб учні школи ставали активними учасниками всіх виробничих процесів гончарного промислу [4].

Вагомий внесок у становленні петриківського декоративного розпису зробив Олександр Статива, випускник Миргородської художньо-промислової школи й учень О. Сластьони, такий мав великий

вплив на формування його світогляду. У 1917 році, повернувшись до Петриківки, працює одночасно в трьох петриківських школах (міністерській, земській і вищій) вчителем креслення й малювання. Волелюбність, відчуття краси та вміння вносити її в повсякденність, створювати чудовий світ навколо себе, утілені в петриківському малярстві, переносяться на папір і стають предметом вивчення. О. Статива дає змогу обдарованим учням пошуку власного стилю, спрямовує талант у русло розпізнавання краси навколишньої природи й вміння її художньо відтворювати, передати почуття любові до рідної землі й радості людського життя.

Тетяна Якимівна Мартиненко, у шлюбі Пата — українська художниця, майстриня, яка відіграла надзвичайно важливу роль у становленні петриківського декоративного розпису. Вона стала першим учителем розпису в місцевій школі декоративного малювання, виховала цілу плеяду талановитих майстрів, які продовжували її справу, прославляючи орнаментальне мистецтво петриківки. Одружившись із теслею Леонтієм Патою, працювала з ним творчо т, розписуючи скрині, які майстрував чоловік. Слава першої малювальниці пронеслась усією округою. Доробок художниці — не тільки масштабні твори народного мистецтва, а й нова плеяда майстринь та майстрів петриківського розпису. Це учениці школи декоративного малювання, серед яких: Марфа Тимченко, Євдокія Клюпа, Галина Прудникова, Іван Завгородній, Марія Шишацька, Василь Соколенко, Федір Панко та ін.

Педагогічну роботу майстриня поєднувала з творчою, про що свідчать численні декоративні панно (іл. 4, 5)

Творам Т. Пати притаманне прагнення стильовими засобами декоративного розпису вирішити нові образотворчі завдання: передачу перспективи, тональну розробку кольору. Її декоративні панно нагадують етюдні зображення реальних квітів, які виконано засобами декоративного розпису. Малюнок у Т. Пати переважно тендітний, витончений. Художниця на інтуїтивному рівні обирає кольори для створення своїх композицій, вона змішує фарби в такий спосіб, щоб досягти природної яскравості тону, проте, щоб ніякою мірою не сперечатися з забарвлення реальних квітів. Уважне вивчення флори та шанобливе ставлення до неї дали надзвичайні можливості у створенні своїх орнаментальних панно.

Висновки. З найбільш відомих професійних майстрів є В.К. Розвадовський, М.Ф. Роот, В. Гагенмейстер, які своєю діяльністю сприяли формуванню й розвитку художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському, підтвердили готовність талановитих митців до засвоєння новітніх спеціальних фахових знань, створювали вишукані художні вироби для забезпечення тодішнього ринку й розвитку національних культурних традицій. У Миргородській художньо-промисловій школі працювали визнані майстри українського мистецтва, такі як: О. Сластьон, І. Українець, В. Кричевський, Ф. Красицький та ін. Майстри передавали свої знання й вміння вихованцям, які продовжили їхні здобутки й працювали на багатьох керамічних заводах не тільки України, а й за її межами. Завдяки енергійності та наполегливості П.А. Дубинського, випускника саме Миргородської художньо-промислової школи, вдалося організувати викладання загальноосвітніх та професійних дисциплін, залучаючи однодумців, які прагнули наполегливо працювати й передавати свій досвід молодому поколінню в Макарово-Ярівській керамічній кустарно-промисловій школі. Здійснення завдань, покладених на цю школу, дало змогу набрати авторитетності серед широких кіл селянства. Вагомий внесок у становленні петриківського декоративного розпису зробив О. Статива, також випускник Миргородської художньо-промислової школи й учень О. Сластьони. О. Статива виховав плеяду майстринь та майстрів петриківського розпису, спрямовуючи їхній талант у русло розпізнавання краси навколишньої природи й вміння її художньо відтворити, які знайшли власний стиль для передання колориту українського народного мистецтва. Серед них Т. Пата, її чоловік Л. Пата, М. Тимченко, Є. Клюпа, Г. Прудникова, І. Завгородній, М. Шишацька, В. Соколенко, Ф. Панко та ін., педагогічну роботу поєднували з творчою, про що свідчать численні праці.

Плеяда художників і педагогів зробили вагомий внесок у розвиток художньо-професійних шкіл України, приділяючи значення навчальній роботі, практичній підготовці й створювали особливу атмосферу навчання.

1. Гулейкова О. Становлення і розвиток художньо-промислової освіти в культурно-освітніх осередках

2. Синашин Л.О. Розвиток художньо-промислової освіти Галичини (кінець XIX — перша половина XX століття): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»; Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2019. 20 с.
3. Шмагало Р. Історичні віхи художньо-промислової школи у Львові в контексті розвитку світової мистецької освіти другої половини XIX—XX ст. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2017. Вип. 31. С. 9—25.
4. Овчаренко Л. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894—1941): монографія. НАН України; Ін-т керамології: від-ня Ін-ту народознавства НАН України. Опішне: Українське народознавство, 2017. 1294 с.: іл. (Гончарні школи України: академічна керамологічна серія. Вип. 3).
5. Шолуха О.М. Формування миргородської школи художньої кераміки кінця XIX — початку XX ст.: на перехресті впливів. *Мистецтвознавчі записки*. 2015. Вип. 27. С. 344—354.
6. Овчаренко Л. Народні виставки картин В'ячеслава Розвадовського (1904—1906). *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 43. С. 52—59.
7. Гагенмейстер В. Селянські настінні розписи Кам'янецьчини: Матеріали до вивчення українського селянського мистецтва. 1917—1927. Київ; Петербург, 1930. 36 с.
8. Каталог видань Кам'янець-Подільської профшколи ім. Г. Сковороди. URL: <https://archive.org.ua/archive/2008-06-06/heritage.com.ua/spadshina/mystectvo/index.php?id=651> (дата звернення: 25.05.2023).
9. Студенець Н. Народний розпис у виданнях Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. *Народна творчість та етнографія*. № 2/3. 1997.
10. Шолуха О.М. Формування миргородської школи художньої кераміки кінця XIX — початку XX ст.: на перехресті впливів. *Мистецтвознавчі записки*. 2015. Вип. 27. С. 344—354.

REFERENCES

- Huleikova, O. (2021). *Formation and Development of Artistic and Industrial Education in the Cultural and Educational Centers of Elisavetgrad (second half of the nineteenth — early twentieth century)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Synyshyn, L.O. (2019). *Development of artistic and industrial education in Galicia (late XIX — first half of XX century): PhD thesis*. Precarpathian National University, Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv [in Ukrainian].
- Shmahalo, R. (2017). Historical milestones of the artistic and industrial school in Lviv in the context of the development of world art education in the second half of the XIX—XX centuries (Issue 31, pp. 9—25) [in Ukrainian].

- Ovcharenko, L. (2017). *Pottery schooling as a determining factor in the creative development of Ukrainian traditional pottery (1894—1941): monograph*. National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of Ceramics: a department of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Opishne: Ukrainian Ethnology (Pottery schools of Ukraine: academic ceramics series. Issue 3) [in Ukrainian].
- Sholukha, O.M. (2015). Formation of the Myrhorod School of Art Ceramics in the Late XIX — Early XX Centuries: At the Crossroads of Influences. *Art historical notes* (Issue 27, pp. 344—354) [in Ukrainian].
- Ovcharenko, L. (2014). Public exhibitions of paintings by Vyacheslav Rozvadovsky (1904—1906). *Ethnic history of the peoples of Europe* (Issue 43, pp. 52—59) [in Ukrainian].
- Hagenmeister, V. (1930). *Peasant wall paintings of the Kamianets region: Materials for the study of Ukrainian peasant art. 1917—1927*. Kyiv; Petersburg [in Ukrainian].
- Catalog of publications of the Kamianets-Podilskyi vocational school named after H. Skovoroda*. Retrieved from: <https://archive.org.ua/archive/2008-06-06/heritage.com.ua/spadshina/mystectvo/index.php?id=651> (Last accessed: 25.05.2023).
- Studenets, N. (1997). Folk paintings in the publications of the Kamianets-Podilskyi Art and Industrial School. *Folk art and ethnography*, 2/3 [in Ukrainian].
- Sholukha, O.M. (2015). Formation of the Myrhorod School of Art Ceramics in the Late XIX — Early XX Centuries: At the Crossroads of Influences. *Art historical notes* (Issue 27, pp. 344—354) [in Ukrainian].